

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΤΕΜΠΛΟΝ

— ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ —

Υ Π Ο

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΤΣΑΠΑΡΛΗ, Ἀρχαιολόγος

Ἐπιθυμῶν νὰ ἐπιχειρήσῃ μίαν συνοπτικὴν παρουσίαν τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου ἢ εἰκονοστασίου, ὡς ἀποκαλεῖται ἄλλῶς τοῦτο¹, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐκινήσῃ ἐκ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χαμηλῶν φραγμάτων τοῦ πρεσβυτερίου, τῶν ἱκανῶς γνωστῶν σήμερον ἔχι μόνον ἐκ βυζαντινῶν «ἐκφράσεων»², ἀπεικονίσεων εἰς μικρογραφίας χειρογράφων³, τοιχογραφίας⁴ καὶ ψηφιδωτά⁵, ἀλλὰ κυρίως ἐκ τοῦ πλήθους τῶν

1. Ὁ ὄρος «τέμπλον» — τέμβλον — ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὸν Η' αἰ. παρὰ Θεοδώρῳ Στουδίτῃ (Migne P.G. 99, τ. 1796 ΜΓ). Ὁ Lasareff θεωρεῖ ὅτι προέρχεται οὗτος ἐκ τοῦ λατινικοῦ templum (V. Lasareff, *Trois Fragments D' Epistules et le Templon Byzantin*, Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας, περ. Δ', τ. 4, 1964-65, σ. 120-121). Ἡ ὀνομασία «εἰκονοστάσιον», ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰ. (Τυπικὸν τῆς Μονῆς τῆς Κεχαριτωμένης Κων/λεως, Migne P.G. 127, 1120), ἀρμόζει, καθ' ἡμᾶς, κάλλιον εἰς τὸ λῆαν ὑψηλὸν μεταγενέστερον, μετὰ περισσοτέρων σειρῶν εἰκόνων, φράγμα, τὸ μεταβληθὲν πλέον εἰς ὑποστήριγμα μᾶλλον καὶ βῆθρον εἰκόνων. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος αὐτὸς τελευταῖος ὄρος ἐχρησιμοποιήθη καὶ πρὸς δῆλωσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐκείνου ἐπίπλου, ἐφ' οὗ τοποθετουμένη ἐκάστοτε ἡ εἰκὼν τοῦ ἑορτάζοντος ἀγίου προβάλλεται εἰς τοὺς πιστοὺς πρὸς προσκύνησιν ἐντὸς τοῦ ναοῦ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ οἱ δύο ὄροι ἐχρησιμοποιήθησαν εὐρύτατα ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ ξένων βυζαντινολόγων. Περισσότερα περὶ τῶν ὀνομασιῶν τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου βλέπε ἐν M. Chatzidakis, *Ikonostas, Reallexicon, Zür Byz. Kunst, K. Wessel—M. Restle, 1973, στήλ. 326-327.*

2. Παραδείγματος χάριν ἀναφέρομεν τὴν ὑπὸ τοῦ Εὔσεβίου γραφεῖσαν ἔκφρασιν περὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου (Εὔσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία, Πανηγυρικός ἐπὶ τῇ τῶν Ἐκκλησιῶν Οἰκοδομῇ, Migne P.G. 20, στ. 849-880), τὴν ὑπὸ Προκοπίου Γαζαίου περὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας Κων/λεως (Migne P.G. 87, στ. 2828-2837) καὶ τέλος τὴν ἰδιαιτέρως χρήσιμον διὰ τὸν μελετητὴν τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου ὑπὸ Παύλου Σιλεντιαρίου γραφεῖσαν «Ἐκφρασιν τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας» (Migne P.G. 82,2, στ. 2119-1158).

3. Γνωστοτάτη ἡ παράστασις τοιοῦτου φράγματος, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποῦοι χειροτονεῖται ὁ Θεολόγος, ἐκ τοῦ Cod. Paris. Cr. 510 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων, ἐκδ. H. O m o n t, *Miniatures des plus Anciens Manuscrits Grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIve siècle, Paris 1929, πίν. LX.*

4. Τοιχογραφίας παριστανούσας χαμηλὰ φράγματα συναντῶμεν εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ (G. Mille t, *Monuments Byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 75,2*) καὶ εἰς τὴν μονὴν τῆς Χώρας Κων/λεως, ἐνθα κυλικὸν φράγμα περιβάλλει ἀγίαν Τράπεζαν μετὰ κιβωρίου (S m i t F. I., *Kachrie-Dzami, Sofia 1906, πίν. 26, No 78*).

5. Παράστασιν χαμηλοῦ φράγματος συναντῶμεν εἰς ψηφιδωτὸν τοῦ Δαφνίου, εἰ-

γενομένων ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν εἰς τοὺς χώρους παλαιοχριστιανικῶν ναῶν.

Ἡ ἔρευνα περὶ τὴν προέλευσιν τοῦ χριστιανικοῦ τέμπλου καὶ τῶν πιθανῶν ἐπ' αὐτοῦ ἔξωθεν ἐπιδράσεων ἐκφεύγει τῶν ὀρίων μιᾶς ἱστορικῆς ἐπισκοπῆσεως τοῦ ἐν λόγῳ θέματος. Ἐπ' αὐτῶν δύναται τις νὰ εὕρῃ ἄρκετὰ εἰς τὰς σχετικὰς ἐργασίας γνωστῶν βυζαντινολόγων⁶. Ὁ μελετῶν ἐν τούτοις τὸ τέμπλον σχεδὸν ἀκουσίως ἐνθυμεῖται τὰ ἐντὸς τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ναῶν μαρτυρούμενα ἐνίοτε φράγματα, τὰ διαχωρίζοντα τὸν σηκὸν τοῦ ἀδύτου ἢ προστατεύοντα τὸ ἐν τῷ σηκῷ ἐγκατεστημένον λατρευτικὸν ἄγαλμα⁷. Ἀλλὰ βεβαίως ἄλλοι λόγοι ἐπέβαλον τὰ χωρίσματα ἐκεῖνα καὶ ἄλλοι τὸ ἡμέτερον τέμπλον. Καὶ τοῦτο εἶναι ἄμεσος συνέπεια τῆς πρώτης καὶ βασικῆς διαφορᾶς μεταξὺ εἰδωλολατρικῆς καὶ χριστιανικῆς λατρείας, τῆς πρώτης λαμβανούσης χώραν ἐκτὸς τοῦ λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος, εἰς τὰς αὐλάς του, τῆς δὲ δευτέρας ἀντιθέτως τελουμένης ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ ναοῦ.

Εἶναι γεγονός ἀναντίρρητον ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ προσέδωσαν εἰς τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου ἐντελῶς μυστικὸν καὶ ἀλληγορικὸν χαρακτήρα. Ἐπ'

κονίζον τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (G. Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. XIX, 2).

6. Μελέται διὰ τὸ τέμπλον μνημονεύται, μεταξὺ ἄλλων, αἰ: α) K. Holl, Die Entstehung der Bilderwand in der Griechischen Kirche, Archiv für Religionswissenschaft, 9, 1906, σ. 365-384, β) Ἄ. Ξυγγοπούλου, Τὸ τέμπλον τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Β', τ. Δ', 1927, σ. 67-74. γ) L. Bréhier, Anciennes Clôtures de Chœur Antérieures aux Iconostases dans les Monastères de l' Athos, Atti del V Congr. Int. di Studi Bizantini, Roma 1940, τ. 2, σ. 48-56. δ) Ἄ. Ὀρλάνδου, Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπ., 23, 1953, σ. 83-91. ε) S. Xydīs, The Chancel Barrier, Solea and Ambo of the Hagia Sophia, Art Bulletin, 29, 1947, σ. 1 κ.έ., στ) K. Καλοκύρη, Ἄθως—Θέματα Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθήναι 1963, σ. 175-216, πίν. 42-58 (ἀφορᾷ εἰς τὸ μεταβυζαντινὸν ἀγιορειτικὸν ξυλόγλυπτον τέμπλον), ζ) Μ. Χατζηδάκη, Εἰκόνες ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸ "Ἅγιον Ὄρος, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', τ. 4, 1964-65, σ. 378-400, πίν. 77-93, η) Τοῦ Ἰδίου, Ikonostas, ἐν Reallexicon, Zur Byz. Kunst, K. Wessel—M. Restle, 1973, στ. 326-353, θ) A. H. S. Megaw, The Scripou Screen, Brit. School of Athens, 61, 1966, σ. 1-32, ι) A. Grabar, Deux Notes sur l' Histoire de l' Iconostase d' après des Monuments de Yougoslavie, Recueil de Travaux de l' Institut d' Études Byzantines, 7, 1961, σ. 13-22, ια) K. Kreidl-Papadopoulos, Bemerkungen zum Justinianischen Templon der Sophienkirche in Konstantinopel, Jahrbuch der Österr. Byzantinischen Gesellschaft, 17, 1968, σ. 279-289, ιβ) V. Lasareff, Trois Fragments d' Epistules et le Templon Byzantin, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', 4, 1964-65, σ. 117 κ.έ. Ἄξιον μνείας, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ὅτι ὁ A. Grabar εἰς τὸ ἔργον του «L' Art de la Fin de l' Antiquité et du Moyen Age», Paris 1968, 2, σ. 1158, συσχετίζει τὸ χριστιανικὸν τέμπλον πρὸς τὰ χωρίσματα τῶν ρωμαϊκῶν δημοσίων γραφείων καὶ δικαστηρίων.

7. Χρ. Τσοῦντα, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης, Ἀθήναι 1928, σ. 69 καὶ 243-244, εἰκ. 279.

αὐτοῦ θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐπικαλεσθῆ καὶ φιλολογικὰς μαρτυρίας, εἰλημμένες ἐκ συγγραμμάτων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς τοῦ Εὐσεβίου⁸, τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ⁹, τοῦ Χρυσοστόμου¹⁰, τοῦ Θεοφάνους Κεραμέως¹¹, τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου¹² κ.ά. Τὰ σχετικὰ χωρία καὶ γνωστὰ εἶναι καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ πολλῶν¹³. Ἐνδεικτικῶς μόνον παραθέτομεν μικρὸν ἀπόσπασμα ἐκ λόγου τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης (ΙΕ' αἰ.), ὅπερ ἀποτελεῖ ὄντως τὴν πλέον εὐγλωττον μαρτυρίαν περὶ τῆς ἰδιοτύπου σημασίας καὶ ἀποστολῆς τοῦ τέμπλου, «τῶν διαστύλων», ὡς ἀποκαλεῖ τοῦτο ὁ τῆς Θεσσαλονίκης Ἀρχιεπίσκοπος. Λέγει μεταξὺ ἄλλων ὁ λόγιος ἱεράρχης: «Τὰ διάστυλλα δὲ τὴν διαφορὰν δεικνύει τῶν αἰσθητῶν πρὸς τὰ νοητὰ καὶ ὡς στερέωμά ἐστι διαφράττον ἀπὸ τῶν ὑλικῶν τὰ νοούμενα... Διὸ καὶ ὑπεράνω τῶν διαστύλλων ὁ κοσμήτης συνέχων, τὸν σύνδεσμον δηλῶν τῆς ἀγάπης καὶ τὴν ἐν Χριστῷ ἔνωσιν...»¹⁴.

Ἡ ἐμφάνισις τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου συμπίπτει μὲ τοὺς περὶ τὸν Ἰουστινιανὸν χρόνους. Μέχρι τότε τὸ συναντώμενον εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος τέμπλον ἔχει τὴν μορφήν τοῦ γνωστοῦ χαμηλοῦ, εὐθυγράμμου ἢ πειομόρφου, μαρμαρίνου φράγματος, συνισταμένου ἐκ τοῦ στυλοβάτου κάτω καὶ τῶν θωρακίων καὶ πεσίσκων ἄνω, εὐθυγραμμιζομένων σχεδὸν κατὰ τὴν ἄνω ἀπόληξίν των¹⁵. Διὰ τὸ φράγμα τοῦτο ἐχρησιμοποιήθησαν πλεῖστοι ὄσαι ὀνομασθαί, ὡς ἔρκος, κἀγκελλα, κιγκλίδες, διάστυλλα, περιστυλλα, στήθεα, θώραξ, δρύφρακτα κ.ά. Ἄλλ' ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰ. παρατηροῦνται αἱ πρῶται μεταβολαί. Πρόκειται διὰ τὴν διαμόρφωσιν ὑπεράνω τῆς Ὁραίας Πύλης εἰδους

8. Εὐσεβίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Πανηγυρικός Ἐκκλησιῶν, Migne P.G. 20,865.

9. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Εἰς Ἐπισκόπους, Migne P.G. 37, 1233.

10. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμιλία Γ' εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους, Migne P.G. 62,29.

11. Θεοφάνους Κεραμέως, Ὁμιλία 55, Migne P.G. 132, 953.

12. Ψευδο-Σωφρονίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καὶ Ἀφήγησις τῶν ἐν τῇ Οἰκῇ Λειτουργία Τελουμένων, κεφ. 4, Migne P.G. 87, 3984.

13. Τὰ ὡς ἄνω χωρία, μεταξὺ ἄλλων ἐρευνητῶν, συνέλεξε καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον παρέθεσε καὶ ὁ Κ. Καλλινίκος εἰς τὸ ἔργον του «Ὁ Χριστιανικός Ναός καὶ τὰ Τελούμενα ἐν Αὐτῷ», ἔκδ. Β', Ἀθῆναι 1958, σ. 120-21.

14. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ Ἁγίου Ναοῦ καὶ τῆς Τούτου Καθιερώσεως, κεφ. ΡΑΣΤ', Migne P.G. 155, 345.

15. Βλέπε ἀνάπαραστάσεις τοιοῦτων φραγμάτων ὑπὸ Ἄ. Ὀρλάνδου, Εὐλόστεγος Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, Ἀθῆναι 1954, τ. 2, εἰκ. 473, 490.

τινὸς προπύλου, σημαίνοντος τὴν ἱερότητα τῆς πύλης ταύτης¹⁶. Ἡ προσπάθεια ἀκριβῶς πρὸς ἔξαρσιν τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τοῦ Βήματος διὰ τῆς προσθήκης ἄνωθεν αὐτῆς δικιονίου ἢ τετρακιονίου προπύλου ἀποτελεῖ, θὰ ἐλέγομεν, τὸν προάγγελον σειρᾶς μετέπειτα καινοτομιῶν, ἀποβλεπουσῶν εἰς τὸν ἔτι μᾶλλον τονισμὸν καὶ τὴν προβολὴν τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου. Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν σχεδὸν συγχρόνως πρὸς τὴν ὑψηλὴν Ὡραϊαν Πύλῃν θὰ κἀνῃ τὴν ἐμφάνισίν του εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν βασιλικῶν τοῦ Ε' αἰ. τὸ τέμπλον μεθ' ὑψηλῆς προσόψεως, ἤτοι φράγμα τοῦ ὁποίου οἱ πεσσίσκοι ὑποβαστάζουσι κιονίσκους, συνεχίζοντας τούτους πρὸς τὰ ἄνω, ἢ, ἀντὶ τοῦ συνδυασμοῦ πεσσίσκων-κιονίσκων, ἔχομεν ὀλοκλήρους μονολίθους κίονας μετὰ μικρῶν κιονοκράνων ποικίλης μορφῆς. Τοὺς κίονας τούτους ἐπιστέφει εὐθὺ ἐλαφρὸν ἐπιστύλιον. Ὅυτω τὸ τέμπλον λαμβάνει μορφήν ἀνοικτῆς στοᾶς ἄνω, ἣτις κατ' ἀρχὰς περιορισθεῖσα μόνον εἰς τὴν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν πλευρὰν τοῦ Βήματος, ταχέως, κατ' αὐτὸν τὸν Ε' αἰ., θὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὰς δύο πλαγίας ὄψεις, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ πειομόρφου φράγματος¹⁷. Ἡ μορφή αὕτη τοῦ τριπλεύρου ὑψηλοῦ φράγματος ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Γ. Σωτηρίου τὴν τελευταίαν βαθμίδα ἐξελίξεως τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου¹⁸. Ἡ ἀπόστασις ἀπὸ αὐτὸ μέχρι τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου εἶναι ἐλαχίστη. Ὅταν κατὰ τὸν ΣΤ' αἰ. τὸ παλαιοχριστιανικὸν φράγμα θὰ ἐγκαταλείψῃ ὀριστικῶς τὴν τρίπλευρον μορφήν καὶ συνεχιζόμενον πέρα τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους θὰ κατευθυνθῇ πρὸς συνάντησιν τῶν πλαγιῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, τότε πλέον εὐρισκόμεθα πρὸ αὐτοῦ τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου, ὅπως θὰ τὸ συναντήσωμεν, μὲ ἐπουσιώδεις βεβαίως μεταβολάς, εἰς σειρὰν ὅλην βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος¹⁹.

16. Βλέπε ἀναπαραστάσεις φραγμάτων τῆς μορφῆς ταύτης ὑπὸ Ἀ. Ὁρλάνδου, *Εὐλόστεγος Βασιλική*, τ. 2 εἰκ. 497 καὶ ὑπὸ Γ. Σωτηρίου, *Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας*, Α.Ε. 1929, πίν. Ε'. Τοῦ αὐτοῦ, *Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος*, Α.Ε. 1929, σ. 223, εἰκ. 52. Ὁμοίως ἀναπαραστάσιν τοῦ φράγματος τῆς βασιλικῆς τῆς Ὀλυμπίας ὑπὸ Curtius — Adler, *Olympia*, I, LXIX.

17. Βλέπε ἀναπαραστάσεις ὑπὸ Γ. Σωτηρίου, *Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος*, Α.Ε. 1929, σ. 224, εἰκ. 53, καὶ ὑπὸ Ἀ. Ὁρλάνδου, *Εὐλόστεγος Βασιλική*, τ. 2, εἰκ. 492, 493.

18. Γ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1929, σ. 225.

19. Ὡς εὐθύγραμμον ἀναπαρέστησε καὶ τὸ τέμπλον τῆς Ἁγίας Σοφίας ὁ Ε. Ἀντωνιάδης ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς περιγραφῆς τοῦ Σιλεντιαρίου (*Ἐκφρασις Ἁγίας Σοφίας Κων/λεως*, Ἀθῆναι 1907, τ. 2, σ. 87, σχ. 256). Ὁ St. Xydis ἀντιθέτως, ἐπὶ τῇ βᾶσει δεδομένων τινῶν, ὡς εἶναι ἐπὶ παραδείγματι ὁ ἀριθμὸς τῶν κίωνων τοῦ τέμπλου (12 κίονες), τὰ μετακίονια κενά, κ.λ.π., πιστεύει ὅτι τοῦτο ἦτο μᾶλλον τῆς μορφῆς τῶν τριπλεύρων φραγμάτων, ἔχον ἀνά μίαν θύραν εἰς ἐκάστην πλευρὰν (St. Xydis, *The Chancel Barrier, Solea and Ambo of the Hagia Sophia*, *Art Bulletin*, 29, 1947, σ. 5). Πρβλ. καὶ K. Kreidl-Papadopoulos, *Bemerkungen zum Justinianischen Tempel der Sophienkirche in Konstantinopel*, *Jahrbuch der Österr. Byzant. Gesellschaft*, 17, 1968, σ. 279-289.

Εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα τὸ ὑψηλὸν φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου (ὕψος 2,5-3 μ. περίπου) θὰ ἀποτελεῖται βασικῶς ἐκ τῶν πεσσίσκων καὶ θωρακίων κάτω καὶ τῶν κιονίσκων, ὑποβασταζόντων εὐθὺ ἐπιστύλιον, ἄνω. Ἡ γλυπτικὴ διακόσμησις θὰ ἔχη δώσει ἐν τῷ μεταξύ εἰς αὐτὸ χάριν καὶ κομψότητα μοναδικήν. Οὕτως, ἐκκινουσα ἀπὸ τῶν πεσσίσκων καὶ θωρακίων κάτω, τὴν ψυχρὰν μαρμαρίνην ἐπιφάνειαν τῶν ὀποίων θὰ εὔρη ποικίλους τρόπους νὰ διακοσμήσῃ, θὰ περιλάβῃ ἐν συνεχείᾳ τοὺς πρότερον ἀπλοῖκους κιονίσκους, πλάθουσα ὀρμαθοὺς ὀλοκλήρους ἐξ αὐτῶν καὶ περισφίγγουσα τούτους περὶ τὸ μέσον μὲ πολλῶν εἰδῶν κόμβους, θὰ κεντήσῃ περαιτέρω τὰ μικρὰ κιονόκρανά των καὶ τέλος θὰ μεγαλοουργήσῃ διακοσμοῦσα τὸ εὐθὺ ἐπιστύλιον, τὸ ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἀκριβῶς «κοσμήτην» ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἀποκληθέν²⁰. Ὅταν οἱ χριστιανολόγοι βραδύτερον θὰ ὀμιλοῦν περὶ τοῦ μνημειώδους βυζαντινοῦ τέμπλου, τὴν μορφήν ταύτην θὰ ἔχουν ὑπ' ὄψει των καὶ ταύτην ἢ φαντασίᾳ τοῦ μελετητοῦ θὰ ἀναπλάθῃ, προσπαθοῦσα νὰ διακρίνῃ ὅπισθεν τῶν ἀνεπτυγμένων βήλων μορφὰς ἱερουργούντων κληρικῶν, συνεπικουρουμένων ὑπὸ ἀγγελικῶν ταγμαμάτων, ἐνῶ συχνάκις ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιόν του θὰ κατευθύνουν πρὸς αὐτὸν τὸ βλέμμα μορφαὶ γλυκεῖαι, ἐγγάρακτοι ἢ ἐπὶ σμάλτου φιλοτεχνηθεῖσαι, ἢ Θεοτόκος καὶ ὁ Πρῶδρομος, ἀρχάγγελοι καὶ ἀπόστολοι, ἔχοντες εἰς τὸ μέσον τὸν Χριστόν.

Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν εἰς τὴν γλυπτικὴν καὶ λοιπὴν διακόσμησιν τοῦ προεικονοκλαστικοῦ τέμπλου, ἔχομεν εἰς τὴν διάθεσίν μας πληροφορίας ἀσφαλεῖς ἀπὸ τὸν Παῦλον Σιλεντιάριον. Ἐξ αὐτοῦ πληροφοροῦμεθα ὅτι παραστάσεις ἀνθρωπόμορφοι—Χριστός, ἄγγελοι, Παναγία, προφῆται — ἐπὶ ἐλλειψοειδῶν δισκαρίων ἐκόσμων τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τῆς Ἁγίας Σοφίας ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀπὸ τὸν ἴδιον μαθηθάνομεν ὅτι ὁ χρυσοῦς καὶ ὁ ἀργυρὸς ἐχρησιμοποιήθησαν ὡσαύτως διὰ νὰ τὸ λαμπρύνουν καὶ ὅτι κανδήλαι μεγάλαι τὸ ἐφαιδρουνον πέριξ τοῦ Ἐσταυρωμένου²¹. Τὸ ἐντοιχισμένον ἐντὸς τοῦ βορείου τμήματος τοῦ Βήματος τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος τμήμα ἐπιστυλίου μὲ παράστασιν τῆς Παναγίας, ἀνῆκον κατὰ Εὐγγόπουλον εἰς τὸ παλαιохριστιανικὸν τέμπλον τοῦ ναοῦ²², μαρτυρεῖ σαφῶς, ἐὰν ὀρθῶς ἡρμηνεύθῃ²³, ὅτι ἡ περίπτωσις τῆς Ἁγίας Σοφίας δὲν ἦτο μοναδικὴ κατὰ τοὺς παλαιοτά-

20. Συμμεῶν Θεοσ/νίκης, Περὶ τοῦ Ἁγίου Ναοῦ, κεφ. 136, Migne P.G. 155, 345.

21. Παύλου Σιλεντιαρίου, Ἐκφρασις Ἁγίας Σοφίας, Migne P.G. 86, 2, στ. 2145-2147.

22. Ἁ. Εὐγγόπουλου, Τὸ Τέμπλον τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Β', τ. 4, 1927, σ. 72.

23. Ὁ Μ. Χατζηδάκης ἀνάγει τὴν ἀνάγλυπτον Θεοτόκον τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος εἰς τὸν Γ' αἰ. (Μ. Χατζηδάκης, Εἰκόνες ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸ Ἁγιον Ὅρος, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', τ. 4, σ. 382).

τους ἐκείνους χρόνους, συναντωμένη ἤδη εἰς ἐπαρχιακοὺς ναοὺς, ὡς ἦτο ὁ ναὸς τῆς Χαλκίδος. Τοῦτο ἐπιτρέπει νὰ υποθέσωμεν ὡς πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ ἄλλοι ναοὶ κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν θὰ εἶχον ἐπιστύλιον κοσμούμενον μὲ ἀναγλύπτους παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας, τῶν ἀρχαγγέλων κ.ά. Ἔχει σημασίαν τοῦτο, διότι παλαιότερον ἐνομίσθη ὅτι ἡ παράστασις τῆς Δεήσεως, ἣν ἀπετέλουν αἱ ἀνωτέρω ἐπὶ μέρους παραστάσεις, μόνον ἀπὸ τοῦ Ι' αἰ. κατέστη προσφιλὴς εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην²⁴. Ἐπ' αὐτοῦ τόσοι οἱ ἡμέτεροι Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου²⁵ καὶ Χατζηδάκης²⁶, ὅσον καὶ ὁ Ρῶσσος καθηγητῆς Lasareff²⁷ φρονοῦν ὅτι τὸ θέμα τοῦτο ἐκόσμηι τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου ἤδη ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ.

Εἶναι ἀτύχημα ὅτι οὐδὲν τὸ θετικὸν γνωρίζομεν περὶ τῆς τύχης τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου κατὰ τὴν εἰκονομαχίαν. Ἐν πάντως εἶναι βέβαιον, οἱ εἰκονομάχοι δὲν θὰ ἠνέχθησαν ἐπ' αὐτοῦ διακόσμησιν τοῦ εἴδους, τὸ ὁποῖον μᾶς περιγράφει ὁ Σιλεντιάριος. Ὁ Lasareff υποθέτει ὅτι αἱ ἀνθρωπόμορφοι παραστάσεις θὰ ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ φυτικῶν καὶ ζωομόρφων τοιοῦτων, μὲ ἐπικράτησιν τοῦ σταυροῦ, τῶν χρισμάτων, τῶν μονογραμμάτων κλπ.²⁸ Θὰ παρέλθῃ περίοδος δύο περίπου αἰώνων, ἦτοι κατὰ τὸν Θ' αἰ., διὰ νὰ μάθωμεν, τὴν φορὰν αὐτὴν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Πορφυρογέννητον, ὅτι εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ ἐκόσμησαν καὶ πάλιν τὸ βυζαντινὸν ἐπιστύλιον, θέσιν οἰκείαν δι' αὐτὰς ἀπὸ τὸ προεικονοκλαστικὸν παρελθόν. Ἐξ αὐτοῦ πληροφοροῦμεθα ὅτι εἰς περιωνύμους ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρχον ἐπίχρυσα καὶ ἐπάργυρα τέμπλα, συνεχίζοντα ἀσφαλῶς τὴν παράδοσιν τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἐπὶ τῶν ὁποίων «ἡ θεανδρικὴ τοῦ Κυρίου μορφὴ μετὰ χυμεύσεως ἐκτετύπωται»²⁹. Πρόκειται περὶ ἐσμαλτωμένων εἰκόνων Δεήσεως, συνδυαζομένων μετὰ σκηνῶν τοῦ Δωδεκαῆρου³⁰.

Αἱ ἀνωτέρω φιλολογικαὶ μαρτυρίαι διαφωτίζουν ἡμᾶς ἐν γενικαῖς γραμμαῖς περὶ τοῦ μέχρι τοῦ Θ' αἰ. βυζαντινοῦ τέμπλου, ἔχοντας ὑπ' ὄψει βεβαίως ὅτι προέρχονται ἐκ φιλολογικῶν ἔργων, ἐν οἷς περισεύει ἡ πρὸς μεγαλο-

24. Βλέπε σχετικῶς O. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911, σ. 666.

25. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, Ἀθῆναι 1958, τ. Β', σ. 100.

26. Μ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες Ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', 4, 1964-65, σ. 380. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Ζωγράφος Εὐφρόσυνος, *Κρητικὰ Χρονικά*, Ι', 1956, σ. 277.

27. V. Lasareff, *Trois Fragments d'Epistules Peintes et le Templon Byzantin*, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', 4, 1964-65, σ. 122 καὶ 126.

28. V. Lasareff, *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 123.

29. *Theophanis Continuati*, De Basilio Macedone, Corp. Script. Hist. Byz., Bonn 1838, σ. 330-331.

30. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *ἔνθ' ἀνωτ.*, τ. Β', σ. 100.

πρεπεστέραν περιγραφὴν τάσις καὶ ὁ θρησκευτικὸς ἐνθουσιασμὸς τῶν συγγραψάντων.

Ἀπὸ τοῦ Ι' αἰ. καὶ ἐντεῦθεν ὁ ἐρευνητὴς τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν του περισσότερα στοιχεῖα διὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐξέλιξίν του. Οὕτως εἰς τὰ σωζόμενα τέμπλα τοῦ Ι' αἰ., ὡς εἶναι τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν³¹, δύναται τις νὰ προσθέσῃ τὰ ὑπὸ τοῦ Μ. Χαζηδάκη ἀναφερόμενα ἐν τῇ μελέτῃ του περὶ εἰκόνων ἐπιστυλίου ἐξ Ἁγίου Ὁρους περισωθέντα τμήματα τέμπλων τῆς ἰδίας περίπου ἐποχῆς³². Διὰ δὲ τοὺς ΙΑ'-ΙΓ' αἰ. ἡ σειρὰ τῶν μνημείων εἶναι ὄντως ἐπαρκεστάτη. Ὁ Lasareff παρέχει ἓνα κατάλογον τούτων εἰς τὴν περὶ βυζαντινοῦ τέμπλου μελέτην του³³. Εἰς ταῦτα δύναται τις νὰ προσθέσῃ τὰ ὑπὸ τοῦ Brehier ἀναφερόμενα ἐν τῇ μελέτῃ του περὶ παλαιῶν φραγμάτων μονῶν τινῶν τοῦ Ἁθῶ³⁴, ὡς ἐπίσης τὰ ὑπὸ τοῦ Ν. Δρανδάκη τεμάχια τέμπλων ἐκ Μάνης, τὰ ἐν τῇ περὶ βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μέσα Μάνης διατριβῇ αὐτοῦ ἀναφερόμενα³⁵.

Εἰς τὰ τέμπλα ταῦτα συνεχίζεται ἡ βυζαντινὴ παράδοσις τοῦ μνημειώδους φράγματος, τὰ μετακίονια διαστήματα τοῦ ὁποίου ἦσαν ἀκόμη κενά. Τοῦτο πρέπει νὰ τονισθῇ, δεδομένου ὅτι παλαιότερον ἐπιστεῦθη γενικῶς ὅτι αἱ μεγάλαι εἰκόνες — τὰ λεγόμενα Δεσποτικά — κατέλαβον τὰ μετακίονια διαστήματα εὐθὺς μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν, ὑποσημαίνουσαι τὸν θρίαμβον ἀκριβῶς τῶν εἰκόνων. Ὁ Lasareff μάλιστα ἀπορρίπτει τὴν σχετικὴν εἰκασίαν τοῦ J. Goar, συμφώνως πρὸς τὴν ὅποιαν τὰ ὑψηλὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα μὲ τὰς πολυλὰς εἰκόνας ἐνεφανίσθησαν εὐθὺς μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν³⁶.

31. Ἀν. Ὁρλάνδου, Τὸ Μαρμάρινον Τέμπλον τοῦ Πρωστάτου τῶν Καρυῶν, Ε.Ε.Β.Σ., 23, 1953, σ. 83 κ.έ.

32. Μ. Χατζηδάκη, Εἰκόνες Ἐπιστυλίου κ.λ.π., σ. 381-382.

33. V. Lasareff, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 127-129. Μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρει ὁ Ρῶσος καθηγητὴς τὰ τέμπλα Ἁγίου Νικολάου, παρεκκλησίου τῆς μ. Βατοπεδίου, Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ὁσίου Λουκᾶ Ἀλιβερίου, Ἁγ. Σοφίας Ἀχρίδος, Ὁσίου Ταξιαρχῶν Μελίδας Ἁνδρου, ἅπαντα τοῦ ΙΑ' αἰ. Διὰ τὸν ΙΒ' αἰ. τὰ τέμπλα Ὁσίου Μελετίου, Μητροπόλεως Σερρών, Παναγίας Γωνιάς Σαντορίνης, Ἁγίου Νικολάου Ἁνδρου, Ἁγίου Παντελεήμονος Nerezli, τοῦ ναοῦ Σαμαρίνης Μεσσηνίας, μ. Χελανδαρίου, Βλαχερινωτίσσης Ἁρτης (ἀρχαί ΙΓ' αἰ.) κ.έ.

34. L. Brehier, Anciennes Clotures de Choeur Anterieures aux Iconostases dans les Monastères de l' Athos, Atti del V Congr. Inter. di Studi Byzantini, Roma 1940, σ. 50-51. Οὗτος ἀναφέρει τὰ τέμπλα Ἀπιδιάς Λακωνίας, Torcello, Μητροπόλεως Μυστρᾶ.

35. Ν. Δρανδάκη, Βυζαντιναὶ Τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, Τοιαῦτα τέμπλα εἶναι τοῦ Ἁγ. Στράτηγου Μπουλαριῶν (πίν. 11α καὶ 14β), Ἁγ. Θεοδώρου Βάμβακα (πίν. 12β), Ἁγ. Γεωργίου Βρικίου (πίν. 13), Ἐπισκοπῆς Μάνης (πίν. 54, 55α, β) καὶ τὸ ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας τέμπλον τοῦ ναοῦ Ἀσωμάτων Κίττας, τοῦ Ι' αἰ. (πίν. 14α).

36. V. Lasareff, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 127. Πρβλ. καὶ J. Goar, Euchologion Sive

Ὁ Brehier διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν πορείαν, ἣν ἠκολούθησε τὸ παλαιὸν φράγμα πρὸς διαμόρφωσίν του εἰς εἰκονοστάσιον, ἔχουν αἱ ἐντὸς τῶν βράχων λαξευθεῖσαι ἐκκλησῖαι τῆς Καππαδοκίας³⁷. Αἱ λίαν ἀξιόλογοι σχετικαὶ ἐργασίαι τοῦ G. de Jerphanion³⁸, τῶν N. καὶ M. Thierry³⁹ καὶ τοῦ M. Restle⁴⁰ ἐπιτρέπουν εἰς ἡμᾶς νὰ γνωρίσωμεν τὸ καππαδοκικὸν τέμπλον εἰς τὰς βασικὰς μορφάς του. Οὕτως, εἰς μίαν μεγάλην σειρὰν καππαδοκικῶν μνημείων, πολλὰ τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς τὴν πρὸ τοῦ Ι' αἰ. ἐποχῆν, τὸ φράγμα τοῦτο δὲν ἀφίσταται καὶ πολύ, ὡς πρὸς τὸ ὕψος, τῶν γνωστῶν θωρακίων τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου⁴¹. Προφανῶς ὁ Brehier δὲν πρέπει νὰ ἔχη κατὰ νοῦν ἐν προκειμένῳ τὰ τέμπλα ταῦτα. Εἰς ὀλίγον μεταγενέστερα ὅμως καππαδοκικὰ μνημεῖα (I'-IB' αἰ.) συναντῶμεν κτιστὰ τέμπλα ἐτέρας μορφῆς, σαφῶς πλέον ἐξειλιγμένης, δυνάμενα νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ὑψηλά. Οὕτως, εἰς ἐκκλησίας τῶν περιοχῶν Elmale Kilissé⁴², Qaranleq Kilissé⁴³, Tchareqlé Kilissé⁴⁴, Gueurémé⁴⁵ καὶ Guéik Kilissé,⁴⁶ τὸ τέμπλον ἔχει μορφήν ὑψηλοῦ τοίχου, ὅστις ἀποφράσσει τὴν πρὸς τὸ ἱερὸν Βῆμα θέαν. Συνήθως διατρυπᾶται ὑπὸ ἀψιδοειδῶν ἀνοιγμάτων ἐκατέρωθεν τῆς Ὠραίας Πύλης, ὑπενθυμιζόντων τὰ μετακίονια κενά. Εἰς ἐν παράδειγμα κάτωθεν τῶν ἀνοιγμάτων τούτων ὑπάρχουν, ἐντὸς τετραπλεύρων γλυπτῶν πλαισίων, μικραὶ κόγχαι, ἀνοιχθεῖσαι εἰς τὸ πάχος τοῦ τέμπλου⁴⁷. Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος φράγματα διαφέρουν βασικῶς τοῦ μνημειώδους βυζαντινοῦ μαρμαρίνου τέμπλου. Ἀποκρύπτουν τὸ ἅγιον Βῆμα πλὴν τῆς ἀψίδος, εἶναι βαρέα καὶ ἀκαλαισθητα καὶ στεροῦνται γλυπτικῆς διακοσμῆσεως. Ἐπὶ ἐνίων ἐξ αὐτῶν διακρίνει τις ἔχνη τοιχογραφιῶν-συνήθως σταυρούς, γεωμετρικὰ κοσμήματα, ἀλλὰ καὶ μορφὰς

Rituale Graecorum, 1960, Graz, σ. 14. Ὡσαύτως Κ. Καλλινίκου, Ὁ Χριστιανικὸς Ναὸς κ.λ.π., σ. 122, ἐνθα διατυπῶνται παρομοίαι πρὸς τὸν Goar ἄποψις.

37. L. Brehier, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 53-54.

38. G. de Jerphanion, Les Églises Rupestres de Cappadoce, Paris 1925.

39. Nicole et Michel Thierry, Nouvelles Églises de Cappadoce, Paris 1963.

40. Marcell Restle, Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, Recklinghausen, 1967.

41. Βλέπε G. De Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ., Album I, PL, 24,3, 44,1,2. III, PL. 187,1, 196,1,2. Ὡσαύτως N. et M. Thierry, ἐνθ' ἄνωτ., PL. 10α καὶ 54, καὶ M. Restle, ἐνθ' ἄνωτ., II, PL. 134, III, PL. 388, 409, 433, 483, 518.

42. G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ., Album II, PL. 114,2.

43. G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ., Album II, PL. 97,2.

44. G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ., Album II, PL. 125,1.

45. G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ., Album II, PL. 133,1,2.

46. G. de Jerphanion, ἐνθ' ἄνωτ., Album I, PL. 25,2.

47. Βλέπε ἀνωτέρω σημ. 46.

ἀγίων προσώπων⁴⁸ — σπανιώτερον δὲ μεγάλους ἀναγλύπτους σταυρούς ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς εἰσόδου εἰς τὸ Βῆμα⁴⁹.

Οἱ ἀνωτέρω δύο τύποι φραγμάτων εἶναι κατὰ βᾶσιν οἱ συναντώμενοι εἰς τὰς δημοσιευμένας καππαδοκικὰς ἐκκλησίας. Ὑπάρχουν βεβαίως καὶ ἐξαιρέσεις. Οὕτω συναντῶμεν καππαδοκικὸν φράγμα⁵⁰, τοῦ ὁποίου τὸ ὕψος δὲν φαίνεται νὰ ὑπερβαίῃ ἐκεῖνο τοῦ συνήθους βυζαντινοῦ εἰκονοστασίου, ἐνῶ ἐξ ἄλλου εἰς ἕτερον παράδειγμα ἐκ τῆς περιοχῆς Qezlar Kalessi⁵¹ (IB' αἰ.) τὸ φράγμα ἔχει ἀρκετὰ μέγαν ὕψος, ὑπερβαῖνον τὰς ἐπιστέψεις τῶν παραστάδων, αἵτινες ὀρίζουν τὴν κεντρικὴν ἀψίδα τοῦ Βήματος. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο παράδειγμα τὰ ἐκατέρωθεν τῆς Ὁραίας Πύλης ἀνοίγματα ἐπαναλαμβάνονται εἰς δευτέραν σειρὰν, ἄνω τῆς πρώτης, ἀψιδοειδὲς δὲ ἀνοίγμα ὑπάρχει καὶ ἄνωθεν τῆς Ὁραίας Πύλης. Πρόκειται ἄρα ἐνταῦθα περὶ προσπαθείας διακοσμῆσεως καὶ σγχιρόνως ἐλαφρύνσεως τοῦ συμπαγοῦς ὑψηλοῦ εἰκονοστασίου. Τέλος, ἄξιος μνείας εἶναι ἕτερος τύπος καππαδοκικοῦ εἰκονοστασίου, ἔτι σπανιώτερος, ἐκ τῆς περιοχῆς Tokale Kilis-sé⁵², ἐνθα ὑπεράνω τῶν χαμηλῶν θωρακίων ὑψοῦται στοὰ ἐκ πεταλοσχήμων τόξων, ὑποβασταζομένων ὑπὸ τεσσάρων ραβδωτῶν πεσσῶν, οὕτως ὥστε τὸ τέμπλον νὰ ὁμοιάζῃ περισσότερον πρὸς μεγάλην κιονοστοιχίαν. Τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν κεντρικὴν ἀψίδα τόξον εἶναι ἐλαφῶς εὐρύτερον τῶν δύο πλαγίων. Ὡς προσφυῶς παρατηρεῖ καὶ ὁ Brehier⁵³, τὸ ἀνωτέρω τέμπλον ὑπενθυμίζει ἀρκούντως τὴν γενικὴν διάταξιν τοῦ μνημειώδους βυζαντινοῦ τέμπλου.

Τὰ ὑψηλὰ καππαδοκικὰ εἰκονοστάσια πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνα, περὶ τῶν ὁποίων φρονεῖ ὁ Brehier ὅτι προσφέρουν ἴσως, μὲ ὀρισμένας βεβαίως παραλλαγὰς, τὸ πρότυπον τῶν κτιστῶν ἢ ξυλίνων τέμπλων, τὰ ὁποῖα ἀντικατέστησαν τὰ παλαιότερα μνημειώδη φράγματα⁵⁴. Πρέπει δὲ ἐπ' εὐκαιρίᾳ νὰ τονισθῇ ὅτι κτιστὰ τέμπλα, ὡς παρατηρεῖ καὶ ὁ Ν. Δρανδάκης⁵⁵, εἶχομεν ἤδη ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν ἀκόμη χρόνων. Ταῦτα εἴτε εἶχον κατασκευασθῆ ἐξ ἀρχῆς, ὡς ἐκεῖνα τῆς Καππαδοκίας, εἴτε προῆλθον ἐκ παλαιῶν βυζαντινῶν τέμπλων, μετασκευασθέντων εἰς κτιστά, ὡς συνέβη μὲ τὸ τέμπλον τοῦ Nagoricino⁵⁶

48. G. de Jerphanion, ἐνθ' ἀνωτ., Album II, PL. 125,1. 133,1,2.

49. G. de Jerphanion, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, Fig. 51 καὶ Album II, PL. 133,1.

50. G. de Jerphanion, ἐνθ' ἀνωτ., Album III, PL. 184,1.

51. G. de Jerphanion, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σ. 488, fig. 51.

52. G. de Jerphanion, ἐνθ' ἀνωτ., Album II, PL. 70.

53. L. Brehier, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 53.

54. L. Brehier, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 54.

55. Ν. Δρανδάκης, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 69, σημ. 3.

56. A. Grabar, Deux Notes sur l' Histoire de l' Iconostase d' après des Monuments de Yougoslavie, Recueil de Travaux de l' Institut d' Études Byzantines, 7, 1961, σ. 17 εἰκ. 5.

κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ. καὶ ἐκεῖνο τῆς Ἐπισκοπῆς Μάνης⁵⁷. Κτιστὰ τέμπλα καππαδοκικοῦ τύπου συναντῶμεν ὡσαύτως εἰς «Ἄσπρη Ἐκκλησιᾶ» (Bela Crkva) τοῦ Karan⁵⁸ καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Μυστρᾶ⁵⁹. Ὁμοίως τὰ καππαδοκικὰ τέμπλα ἐνθυμίζει τὸ εἰκονοστάσιον τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Μπουλαριῶν⁶⁰. Ὁ Ν. Δρανδάκης εὐστόχως παρατηρεῖ, ἀναφερόμενος ἐπ' εὐκαιρίᾳ εἰς ὁμοιότητας μεταξὺ τῶν καππαδοκικῶν εἰκονοστασίων, ἐκείνων τῆς Μάνης καὶ ἀναλόγων τῆς Ν. Ἰταλίας, ὅτι πάντα ταῦτα μαρτυροῦν περὶ τῆς πορείας, ἣν ἠκολούθησε τὸ ρεῦμα τοῦτο τῆς τέχνης ὀδεῦον ἐξ Ἀνατολῶν, διὰ μέσου τῆς Ν. Ἑλλάδος, πρὸς Δυσμᾶς⁶¹.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σχέσιν τῶν καππαδοκικῶν τέμπλων πρὸς τὰ ξύλινα μεταγενέστερα εἰκονοστάσια, τῶν ὁποίων προδρόμους θεωρεῖ ὁ Brehier τὰ πρῶτα, θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἀσφαλῶς κοινὰ σημεῖα συνδέουν τοὺς δύο τούτους τύπους φραγμάτων. Οὕτως, ἡ ἤττον διάτρητος, συνεχεστέρα ἐπιφάνεια τῶν τέμπλων τῆς Καππαδοκίας, σαφῶς διαστέλλει ταῦτα τοῦ μνημειώδους βυζαντινοῦ τέμπλου, ἐνῶ ἐκ παραλλήλου μορφολογικῶς συνδέει αὐτὰ περισσότερον πρὸς τὰ ὑψηλά, μεταβυζαντινὰ πλέον, ξύλινα εἰκονοστάσια. Πρὸς τούτοις τέμπλα, φέροντα τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἀνοίγματα εἰς τὴν θέσιν τῶν μετακιονίων, ἀναγκάζουν τὸν μελετητὴν νὰ διερωτηθῇ ἐπὶ πόσον χρόνον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παραμείνουν ταῦτα κενά, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ θέσις καὶ τὸ σχῆμα τῶν ἀφ' ἑαυτῶν προεκάλουν τοὺς πιστοὺς νὰ τοποθετήσουν ἐκεῖ ἀναλόγου σχήματος μεγάλας εἰκόνας. Περαιτέρω λόγοι ἀνάγκης πιθανότατα θὰ ἐπέβαλον ἀμφοτέρους τοὺς τύπους τούτους τῶν φραγμάτων (κτιστῶν καὶ ξυλίνων), ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἔλλειψις τῆς συνήθους πρώτης ὕλης, ἦτοι τοῦ μαρμάρου, λόγοι οἰκονομίας κ.ἄ. Ἄς μὴ λησμονῆται δὲ τὸ γεγονός ὅτι κτιστὰ καὶ ξύλινα τέμπλα συνυπάρχουν ἀπὸ τῶν μεσοβυζαντινῶν ἤδη χρόνων, ἐντὸς ἰδιαιτέρων βεβαίως μνημείων⁶².

Δὲν θὰ ἦτο ἄστοχον ν' ἀναφερθῇ ἐνταῦθα ὅτι συγχρόνως πρὸς τὰ μαρμάρια, κτιστὰ καὶ ξύλινα τέμπλα Ι' - ΙΙ' αἰ., συναντῶμεν καὶ γύψινα τοιαῦτα. Οὕτω τὸ τέμπλον τῆς «Κόκκινης Ἐκκλησιᾶς» Βουλγαρελλίου (ΙΙ' αἰ.) ἦτο

57. Ν. Δρανδάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 69, πίν. 54.

58. A. Grabar, ἐνθ' ἄνωτ., εἰκ. 6.

59. L. Brehier, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 54. Πρβλ. G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, Paris 1910, PL. 15,2.

60. Ν. Δρανδάκης, "Ἁγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, Ε.Ε.Β.Σ., 37, 1969-70, σ. 444-445, εἰκ. 3.

61. Ν. Δρανδάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 445.

62. Γνωστὰ τὰ τμήματα ἐκ ξυλογλύπτων τέμπλων ΙΙ' - ΙΔ' αἰ., τὰ προερχόμενα ἐκ Καστορίας καὶ Mali Grad τῆς Πρέσπας (Γ. Σωτηρίου, *La Sculpture sur Bois dans l'Art Byzantin*, Mélanges Charles Diehl, τ. ΙΙ, σ. 173-174 εἰκ. 1 καὶ 2). Ὁσαύτως τὸ ἐκ τοῦ ναΐσκου τῆς Μεταμορφώσεως (ΙΙ' αἰ.), εἰς Πρέσπαν, ξυλόγλυπτον (Σ. Πελεκάνιδου, *Τὰ Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσ/νίκη 1960, σ. 130-131).

ἐξ ὀλοκλήρου ἐκ γύψου⁶³. Ὡσαύτως γύψινα τμήματα τέμπλων ἀναφέρονται ὡς προερχόμενα καὶ ἐξ ἄλλων ἡπειρωτικῶν ναῶν⁶⁴, πρᾶγμα ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν συχὴν χρῆσιν τοῦ ὑλικοῦ τούτου διὰ τὴν κατασκευὴν τέμπλων εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἡπείρου. Ἀλλὰ καὶ συνδυασμὸς μαρμάρου καὶ γύψου ἐγένετο. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ περίπτωσις τοῦ Πρωτάτου, ἐνθα τμήματα τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, ἦτοι τὰ προσκυνητάρια εἰς τὰς προσόψεις τῶν χωριζόντων εἰς τρία μέρη τὸ τέμπλον τοίχων, εἶναι γύψινα⁶⁵. Ὁ συνδυασμὸς μαρμάρου-γύψου ὑπενθυμίζει τὸν ἕτερον ἐπιτυχῆ συνδυασμὸν μαρμάρου-ξύλου εἰς τὰ μετὰ ξυλίνων ζωγραφιστῶν ἐπιστυλίων μαρμαρίνα τέμπλα.

Ἡ ἀξιόλογος ἐργασία τῶν Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου διὰ τὰς εἰκόνας τοῦ Σινᾶ ἔφερον εἰς τὴν δημοσιότητα, μεταξὺ ἄλλων, καὶ λίαν ἐπιμήκεις στενάς εἰκόνας, προερχομένας ἐξ ἐπιστυλίων παρεκκλησίων τῆς μονῆς, μετὰ παραστάσεων Δεήσεως, σκηναῶν τοῦ Δωδεκαόρτου, ἐκ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου καὶ θαυμάτων ἁγίων, παριστανομένων κάτωθεν γραπτῶν πάντοτε τοξοστοιχιῶν. Αἱ εἰκόνες αὗται ἐπέστεφον ξύλινα εἰκονοστάσια ΙΑ'-ΙΓ' αἰ.⁶⁶ Τῆς αὐτῆς μορφῆς εἶναι καὶ ἐπιστύλιον τῆς μονῆς Βατοπεδίου, τοῦ ΙΓ' αἰ., μετ' ἄλλων τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ ἡ ἐπιστέφουσα τὰς παραστάσεις τοξοστοιχία εἶναι ἀνάγλυπτος⁶⁷. Ὅθεν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπάρχουν ξύλινα, ἀλλὰ καὶ μαρμαρίνα, τέμπλα μετὰ ζωγραφιστῶν ἐνιαίων ἐπιστυλίων. Δὲν ἦσαν ἀσυνήθη ὅμως καὶ τὰ ἐφωδιασμένα μετ' ἐπισημασμένας κινήτας εἰκόνας ἐπιστύλια, ἴσως δὲ κατ' ἀρχὴν νὰ ἦσαν ταῦτα πλέον συνήθη. Ἀλλως δὲν κατανοεῖται ἡ περὶ μετακινήσεως τῶν εἰκόνων τούτων ἐκ τοῦ ἐπιστυλίου παράδοσις καὶ ἡ τοποθέτησις των ἐπὶ κινήτων εἰκονοστασίων-προσκυνηταρίων κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐορτῆς ἐκάστης εἰκόνας, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπωνυμία τῶν εἰκόνων τούτων ὡς «προσκυνήσεων»⁶⁸.

Τὰ εἰκονοστάσια, ἐξ ὧν προέρχονται τὰ ἀνωτέρω ζωγραφιστὰ ἐπιστύλια, δὲν πρέπει νὰ εἶχον καὶ ἄλλην σειρὰν εἰκόνων κάτωθεν τούτων. Πρόκειται ἐπομένως περὶ τέμπλων μετὰ μιᾶς μόνον σειρᾶς εἰκόνων, ἐκείνων τοῦ ἐπιστυλίου (Δέησις-Δωδεκαόρτον κ.λ.π.).

Ἐν χαρακτηριστικὸν πρῶτον δεῖγμα ἐμφανίσεως μεγάλων πλέον εἰ-

63. Ἄ. Ὀρλάνδου, Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά, 1927, σ. 164. Δυστυχῶς τὸ γύψινον τοῦτο τέμπλον σήμερον δὲν σώζεται πλέον, ἀντικατασταθὲν διὰ προχείρου ξυλίνου τοιούτου.

64. Ἄ. Ὀρλάνδου, Τὸ Μαρμαρίνον Τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, ΕΕΒΣ, 23, 1953, σ. 89, ὑπόσημ. 2.

65. Ἄ. Ὀρλάνδου, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 89.

66. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, τ. Β', σ. 100-101, τ. Α', εἰκ. 87, 91, 95, 99, 103, 110, 113, 117.

67. Μ. Χατζηδάκη, Εἰκόνες Ἐπιστυλίου, σ. 377, κ.έ. πίν. 77-86.

68. Irenes Augustae Typicum sive Regula, Τυπικὸν τῆς Σεβασμίας Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης, Migne P.G. 127, στ. 1080, κεφ. ΝΘ'. Πρβλ. καὶ Lasareff, Trois Fragments d' Epistyles κ.λ.π., σ. 132.

κόνων εἰς τὰ μετακίονια διαστήματα ἔχομεν εἰς τὸ καὶ ἐξ ἄλλης αἰτίας μνημονευθὲν τέμπλον τοῦ Nagoricino⁶⁹. Τὸ γεγονός ἐστι διὰ τὴν μελέτην τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου λαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν μας, ἰδίᾳ διὰ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος θέμα, σλαβικὰ μνημεῖα, δὲν πρέπει νὰ ξενίζη, δεδομένου ἐστὶ, ἐξ εὐνοίας τῆς τύχης, τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς αὐτῆς διεσώθησαν ἀφθονώτερα καὶ κάλλιον διατηρηθέντα τῶν εἰς ἑτέρας περιοχὰς περισωθέντων. Τοῦ ἀνωτέρω τέμπλου ὁ σκελετὸς εἶναι ὁ ἀρχικὸς, σύγχρονος τοῦ ναοῦ — ὁ ναὸς κατεσκευάσθη τὸν ΙΑ' αἰ. καὶ ἀνεκαινίσθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰ. —, οἱ τοῖχοι ὅμως, οἵτινες ἔκλεισαν τὰ μετακίονια καὶ τὸ μετέβαλον εἰς κτιστὸν, ἀνάγονται εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ μνημείου⁷⁰. Ἐδῶ συναντῶμεν πλεόν μεγάλας εἰκόνας εἰς τὰ κενὰ ἐκατέρωθεν τῆς Ὁραίας Πύλης. Δεξιὰ τῷ προσβλέποντι ἡ Παναγία εἰκονίζεται βασιλεύουσα τὸν Ἰησοῦν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΜΡ ΘΥ Η ΠΕΛΑΓΟΝΗΤΙΣΣΑ. Ἀριστερά, εἰς τὴν ἑτέραν πλευρὰν τῆς πύλης, εἰκονίζεται ὁ πάτρων τοῦ ναοῦ Ἅγιος Γεώργιος κρατῶν ἀκόντιον καὶ σπάθην. Ἄρα πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῶν τιμωμένων εἰκόνων τοῦ ναοῦ, αἵτινες κατέλαβον τὴν ἐξέχουσαν ταύτην θέσιν. Εἰς ἕτερον σερβικὸν ναόν, τὴν ἐπίσης καὶ ἄλλοτε μνημονευθεῖσαν «Ἄσπρη Ἐκκλησιὰ»⁷¹ τοῦ Karan, συναντῶμεν κτιστὸν εἰκονοστάσιον τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ΙΔ' αἰ., φέρον μεγάλην εἰκόνα τῆς Παναγίας, ὀλοσώμου, ὡς «Τριχερούσης» εἰς τὸ τύμπανον τυφλοῦ τόξου δεξιὰ τῆς Ὁραίας Πύλης, περίπου εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν μὲ ἐκείνην τοῦ Nagoricino. Εἰς τὴν ἀντίστοιχον θέσιν, ἀριστερὰ τῆς Ὁραίας Πύλης, ἡ εἰκὼν δὲν διεσώθη, ὁ Grabar δὲ διερωτᾷται ἀνθ' ἡπύρχε καὶ ἐδῶ εἰκὼν τις ἀγίου⁷². Τὸ ἰδιαιτέρως ἀξιοσημειώτον εἶναι ἐστὶ εἰς τὸ εἰκονοστάσιον τοῦτο εἶχομεν, ἐκτὸς τῆς ἀναφερθείσης εἰκόνας τῆς Παναγίας «Τριχερούσης», καὶ ἑτέρας παραστάσεις ἐπὶ τῶν προσόψεων τῶν ὀριζόντων τὸ Βῆμα πεσσοῦν (προσκυνητάρια). Οὕτω, δεξιὰ τῷ προβλέποντι, ἴσταται ἕρθιος ὁ Χριστός, ἀριστερὰ δὲ ἡ Παναγία εἰς στάσιον δεήσεως. Διερωτᾷται ὅθεν ὁ ἐρευνητὴς διατὶ ἡ διπλῆ παράστασις τῶν αὐτῶν ἀγίων προσώπων ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τέμπλου; Τὸ πιθανώτερον εἶναι ἐστὶ ἀρχικῶς εἶχομεν μόνον τὰς ἐπὶ τῶν προσκυνηταρίων παραστάσεις, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐνεφανίσθησαν εἰκόνες τοῦ τύπου τοῦ Nagoricino καὶ Karan εἰς τὰ μετακίονια κενὰ, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ εἰκὼν τοῦ προστάτου τοῦ ναοῦ ἀγίου. Εἰς μεταγενεστέραν δὲ ἐποχὴν αἱ ἐπὶ τῶν προσκυνηταρίων παραστάσεις μετεκινήθησαν πρὸς τὰ μετακίονια κενὰ. Εἶναι καὶ πάλιν πιθανὸν ἐστὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἐκ τοῦ δεξιοῦ πεσσοῦ κατέλαβε τὴν θέσιν, ἣν πρότερον κατεῖχεν ἡ Παναγία, ἥτις μετακινήθη εἰς τὴν ἑτέραν πλευρὰν τῆς πύλης, ἐξετόπισεν ἐκεῖθεν τὴν εἰκόνα,

69. A. Grabar, ἐνθ. ἀνωτ., εἰκ. 5.

70. A. Grabar, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 17.

71. A. Grabar, ἐνθ' ἀνωτ., εἰκ. 6.

72. A. Grabar, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 19.

τοῦ πάτρωνος ἀγίου. Τουλάχιστον τὰ ἀνωτέρω δύο παραδείγματα τοῦ Nagoricino καὶ Karan ἐπιτρέπουν τὴν συναγωγὴν τοιοῦτου συμπεράσματος. Εὐλόγος ὄθεν ἡ ὑπόθεσις, ἥτις κατὰ βᾶσιν διευτυπώθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Grabar⁷³, ὅτι αἱ μεγάλαι εἰκόνες εἰς τὴν πρὸς τὸ τέμπλον πορείαν των διήλθον πρῶτον διὰ τῶν προσκυνηταρίων τῶν πεσσῶν τοῦ βήματος καὶ εἶτα, ἐμφανισθεῖσαι ἐπὶ τοῦ ἰδίου τοῦ τέμπλου, παρέμεινον πλέον ἐπ' αὐτοῦ ὀριστικῶς. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀπόψεως ταύτης ὁ Grabar⁷⁴ ἐπικαλεῖται τὰ παραδείγματα τῶν τέμπλων τοῦ Δαφνίου, τῆς μονῆς Χώρας Κων/λεως, τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστραῖ καὶ ἄλλων, ἐνθα εἶχομεν ἐπίσης τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἐπὶ τῶν προσόψεων τῶν πεσσῶν τοῦ Βήματος. Ὡσαύτως εἰς τὸ εἰκονοστάσιον τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος Nerezi οἱ χῶροι μεταξὺ τῶν κίωνων ἦσαν κενοὶ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰ., ἐνῶ μεγάλαι εἰκόνες ἦσαν τοποθετημέναι ἐπὶ τῶν πεσσῶν, ἐντὸς πλουσίως γεγλυμμένων μαρμαρίνων πλαισίων. Ἡ Γιουγκοσλάβα βυζαντινολόγος M. Corovic-Ljubincovic⁷⁵ παρατηρεῖ ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν σερβικῶν ναῶν τοῦ ΙΒ'-ἀρχῶν ΙΔ' αἰ. (Studenica, Sopocani, Kurbinovo, Ἀγιοὶ Ἀνάργυροι Ἀχρίδος) εἶχον εἰκονοστάσιον τῆς μορφῆς τοῦ Nerezi, μόνον δὲ περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΓ' αἰ. μεγάλαι εἰκόνες κατέλαβον θέσιν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τέμπλου.

Ὁ Grabar⁷⁶ περαιτέρω θεωρεῖ βέβαιον ὅτι εἰς Nagoricino καὶ Karan εἶχομεν καὶ δευτέραν, ἄνω, σειρὰν εἰκόνων, ἥτοι ζωγραφιστόν, ἐνιαῖον ἢ ἐκ κινητῶν εἰκόνων ἀποτελούμενον, ἐπιστύλιον, ἄρα ἐπρόκειτο περὶ τέμπλων ἐφωδιασμένων ἤδη μὲ δύο σειρὰς εἰκόνων. Ἡ Ljubincovic⁷⁷ ὅμως φρονεῖ ὅτι ὁ τύπος τοῦ μετὰ δύο ζωνῶν εἰκόνων εἰκονοστασίου πρέπει νὰ εἶναι ὀλίγον μεταγενέστερος, ἐμφανισθεὶς εἰς τὰς σερβικὰς χώρας περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΔ' αἰ. καὶ ἐπικρατήσας μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰ., ἥτοι μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἡ τέχνη τῶν Βαλκανίων ἐπηρεάζεται ὑπὸ τῆς ὁμοδόξου Ρωσσίας.

Ἀσχετῶς τούτων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς πιθανώτατον ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΔ' αἰ., ὅτε πλέον μεγάλαι εἰκόνες ἐμφανίζονται ἐπὶ τοῦ τέμπλου, ἀποτελοῦσαι τὴν κάτω ζώνην τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων του, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἤδη εἶχομεν ἀπὸ παλαιότερον ἄνωθεν τούτων δευτέραν σειρὰν μικρῶν εἰκόνων — ἐπιστύλια Σινᾶ, μ. Βατοπεδίου—, τὸ παλαιὸν βυζαντινὸν τέμπλον, διακρινόμενον διὰ τὴν λιτότητα καὶ συμμετρίαν του, μετεμορφώθη πλέον εἰς ἀληθινὸν εἰκονοστάσιον, ἀπολέσαν τὸν παλαιότερον χαρακτῆρα του ὡς φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου. Ἐν βῆμα μόνον χωρίζει ἡμᾶς τώρα πλέον ἀπὸ τὸ

73. A. Grabar, ἐξθ' ἄνωτ., σ. 22.

74. A. Grabar, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 20-21.

75. M. Corovic - Ljubinkovic, Les Bois Sculptes du Moyen Age dans les Regions Orientales de la Yougoslavie, Beograd 1965, σ. 143 (γαλλ.περίλ.).

76. A. Grabar, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 20.

77. M. Corovic-Ljubinkovic, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 114.

ὑψηλὸν μετὰ πολλῶν ζωνῶν εἰκόνων ξυλόγλυπτον εἰκονοστάσιον. Ἡ γνωστὴ εἰκὼν τοῦ Σινᾶ τοῦ IB' αἰ. μὲ πὰς ἐπαλλήλους ζώνας παραστάσεων, Δεήσεως ἄνω καὶ Δωδεκαῆρου κάτω, ἀποτελεῖ μίαν ἔνδειξιν, ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Χατζηδάκης⁷⁸, διὰ μίαν πιθανὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης διακόσμησιν τῶν εἰκονοστασίων μὲ δύο παραλλήλους ζώνας μικρῶν εἰκόνων, ἤτοι μιᾶς μετὰ παραστάσεων τῶν μορφῶν τῆς Δεήσεως ἄνω καὶ ἑτέρας μὲ σιγηὰς τοῦ Δωδεκαῆρου κάτω.

Καθ' ὅλην ταύτην τὴν μακρὰν περίοδον, καθ' ἣν εἰς γενικὰς γραμμὰς παρηκολουθήσαμεν τὴν πορείαν τοῦ βυζαντινοῦ τέμπλου, κατ' ἐπανάληψιν ἐδόθη ἡ εὐκαιρία ν' ἀναφερθῶμεν εἰς ξύλινα εἰκονοστάσια, ὑπάρχοντα παραλλήλως πρὸς τὰ μαρμάρινα τοιαῦτα, εἶναι δὲ ἀξία ἰδιαιτέρας μελέας ἐνταῦθα ἡ ὑπόθεσις τοῦ Lasareff⁷⁹, καθ' ἣν εἶναι πιθανὸν αἱ πρῶται εἰκόνες νὰ ἐνεφανίσθησαν εἰς τὰ μετακίονια τοιούτων ξυλίνων τέμπλων. Ὄντως ξύλινα τέμπλα εἶχομεν ἐνωρίτατα, ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μάλιστα ἀκόμη χρόνων⁸⁰, πλὴν ὅμως λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ ὕλικου ἐλάχιστα λείψανα διεσώθησαν καὶ ταῦτα πολὺ μεταγενέστερα. Ὡς ἐκ τούτου ἀδυνατοῦμεν νὰ γνωρίζωμεν ἀκριβῶς τὴν μορφήν καὶ τὴν ἐν γένει συγκρότησιν τῶν εἰκονοστασίων τούτων. Τὰ παλαιότερα ἐξ αὐτῶν, — τμῆμα ἐπιστυλίου ἐξ Ἀγίου Στεφάνου Καστορίας⁸¹, τοιοῦτον ἐκ Mali Grad Πρέσπας⁸², ἕτερον ἐκ τοῦ ναυδρίου τῆς Μεταμορφώσεως⁸³ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς αὐτῆς λίμνης — ἀνάγονται εἰς τὴν μετὰ τὸν ΠΓ' αἰ. μᾶλλον ἐποχὴν. Ὅθεν ὀρθότατα οἱ Σωτηρίου⁸⁴ παρατηροῦν ὅτι δὲν εἴμεθα βέβαιοι περὶ τῆς μορφῆς τῶν μεσοβυζαντινῶν ξυλίνων εἰκονοστασίων, πιθανὸν δὲ ταῦτα δὲν ἦσαν παντοῦ ὁμοιόμορφα. Ἐκ τοῦ σχήματος ὅμως τῶν ἐπιστυλίων τοῦ Σινᾶ συμπεραίνουσι ὅτι ταῦτα θὰ εἶχον τὸ ἀπλοῦν σχῆμα τῶν μαρμαρίνων μετὰ κιονίσκων καὶ ἐπιστυλίου εἰκονοστασίων, ὡς περι-

78. Μ. Χατζηδάκης, Εἰκόνες Ἐπιστυλίου, σ. 384. Βλέπε καὶ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Σινᾶ, τ. Β', σ. 75-77 καὶ τ. Α', εἰκ. 57.

79. V. Lasareff, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 142.

80. Γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν περίοδον εἶχομεν ξύλινα θωράκια — τοῦτο ἄλλωστε μαρτυροῦν οἱ ὄροι «δρῦφρακτα», «ἀπὸ ξύλου δικτυα» κ.λ.π. — καὶ ξυλίνους κατασκευὰς εἰς τὴν θέσιν τῶν μαρμαρίνων φραγμάτων. Τοῦτο ἐπιβεβαιῶ καὶ ὁ τρόπος διακοσμῆσεως ἀντιστοιχῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὡς εἶναι ἡ σειρά τῶν μετὰ ρόμβων θωρακίων ἢ τὰ λεγόμενα διάτρητα θωράκια. Ἡ διακόσμησις αὕτη, ἰδιαιτέρως προσφερομένη διὰ ξυλίνους ἢ μεταλλικὰς κατασκευὰς, ἐπεβίωσεν ἀσφαλῶς, ὡς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Δ. Πάλλας (Δ. Πάλλας, Παλαιοχριστιανικὰ Θωράκια μετὰ Ρόμβου, Bulletin de Correspondance Hellénique, 74, 1950, σ. 233 κ.έ.), ἐπὶ μαρμαρίνων ἐν συνεχείᾳ ἔργων. Βλέπε καὶ Ἄ. Ὁρλάνδου, Συλόστεγος Βασιλική, τ. 2, σ. 512.

81. Γ. Σωτηρίου, La Sculpture sur Bois, σ. 174, εἰκ. 2.

82. Γ. Σωτηρίου, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 173, εἰκ. 1.

83. Στ. Πελεκανίδης, Τὰ Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 129-131, εἰκ.

84. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Σινᾶ, τ. Β', σ. 100-101.

που και τὰ μνημονευθέντα ἀνωτέρω τμήματα ξυλίνων τέμπλων ἐκ Καστορίας και Πρέσπας.

Δυνάμεθα ἐπομένως νὰ εἴπωμεν μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος ὅτι τὰ ξύλινα τέμπλα θὰ ἐνεφανίσθησαν κατ' ἀρχὴν εἰς πτωχότερα και δευτερευούσης σημασίας μνημεῖα και ὅτι, τουλάχιστον διὰ τὴν μέχρι τοῦ ΙΔ' αἰ. ἐποχὴν, δὲν πρέπει νὰ διέφερον ταῦτα οὐσιωδῶς τῶν μαρμαρίνων τέμπλων, ἀντιγράφοντα ἴσως και τὴν μορφήν και τὸν τρόπον τῆς διακοσμῆσεώς των. Ἡ διαφοροποίησις θὰ ἀρχίσῃ βραδύτερον, ὅταν τὰ ξύλινα τέμπλα θὰ ἐπιδώσουν, καθ' ὅσον θὰ προσφέρονται πολὺ περισσότερον διὰ νὰ δεχθῶν μέγαν ἀριθμὸν εἰκόνων ἢ ὅσον τὰ παλαιότερα μαρμάρινα φράγματα, τὰ ὁποῖα και τελικῶς ἐξετοπίστησαν. Ἀλλὰ τότε ἡ διαφοροποίησις θὰ συντελεσθῇ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν και ξένων ἐπιρροῶν, εὐρισκομένων πέρα τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως. Διὰ τοῦτο ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω διὰ τὸ μαρμαρίνον τέμπλον, ἀφοροῦν περίπου και εἰς τὸ μέχρι τῆς Ἀλώσεως ξύλινον τοιοῦτον, ἐποχὴν μετὰ τὴν ὁποῖαν ἀρχίζει τοῦτο, διαφοροποιούμενον, νὰ ἐπικρατῇ.

Εἶναι πρὸς τούτοις λίαν χαρακτηριστικὸν ὅτι τὸ ὑψηλὸν μετὰ δύο ζωῶν εἰκόνων — ἐκείνης τῶν μεγάλων δεσποτικῶν κάτω και μιᾶς σειρᾶς μικρῶν εἰκόνων ἄνω — τέμπλον ἐμφανίζεται κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ., ἥτοι περίπου μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῆς ἡσυχαστικῆς κριδος, ἥτις ἀνεστάτωσε τὸ Βυζάντιον καθ' ὅλον τὸν αἰῶνα τοῦτον. Εὐνόητον ὅθεν διατὶ παλαιότερον συνεδυσάσθη ἡ ἐμφάνισις του μετὰ τὴν νίκην τῶν μοναχῶν τοῦ Ἀγίου Ὁρους και τὴν ἐκ τοῦ κλυδωνισμοῦ ἐκείνου ἀπαλλαγὴν, ἵνα πανηγυρισθῇ ἴσως τὸ γεγονός και ἐξαρθῇ ὁ Μοναχισμός. Ὁ Brehier⁸⁵ παρατηρεῖ χαρακτηριστικῶς ὅτι τὸ ὑψηλόν, μετὰ πολλῶν εἰκόνων, τέμπλον προσεφέρετο τὰ μάλιστα διὰ νὰ ἔχουν ἐνώπιόν των ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν οἱ θριαμβεύσαντες μοναχοί, ἀπλουμένην ἐπὶ τοῦ τέμπλου, δλόκληρον τὴν οὐράνιον αὐλὴν τοῦ Κυρίου (ἄγγελοι, ἀπόστολοι, ἱεράρχαι, ἄγιοι, ὁ Χριστός, ἡ Παναγία, ὁ Πρόδρομος κ.ἄ.).

Μίαν ἰδέαν διὰ τὸ παλαιότερον, μέχρι και τοῦ ΙΣΤ' αἰ., ξυλόγλυπτον τέμπλον, ὡς τοῦτο ἐκυριάρχει εἰς τὸν ἐλλαδικὸν χῶρον, λαμβάνει τις ἐκ τοῦ ἐν Βελβενδῷ τῆς Κοζάνης διασωθέντος εἰκονοστασίου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἔργου τοῦ 1592⁸⁶. Ἐδῶ εὐρισκόμεθα εἰσέτι πρὸ τοῦ μετὰ δύο σειρῶν εἰκόνων ξυλόγλυπτου εἰκονοστασίου.

Γενικώτερον δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὸ τέμπλον παραμένει ἐντὸς τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, ἐν ἣ ἔδημιουργήθη, ἔχει δὲ πάν-

85. L. Brehier, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 56.

86. Βλέπε σχετικῶς Κ. Μακρῆ, Ξυλόγλυπτική, Νεοελληνικὴ Χειροτεχνία, Ἀθῆναι 1969, σ. 52 και εἰκ. 16. Τὸ τέμπλον τῆς Βελβενδοῦ παραμένει κατ' οὐσίαν ἀδημοσίευτον εἰσέτι.

τοτε τὴν σημασίαν τῆς ἢ εὐστοχος παρατήρησις τοῦ Lasareff⁸⁷, καθ' ἣν οἱ Βυζαντινοὶ τοῦ ΙΕ' αἰ. προσέδωσαν εἰς αὐτὸ ἰδιαιτέρως συμβολικὴν καὶ μυστικὴν ἔννοιαν. Τοῦτο οὐδεὶς ἠμφεσβήτησε μέχρι τοῦδε.

Ἀπὸ τὸ Βυζάντιον δὲ ἐδανείσθησαν τὸ ξύλινον τέμπλον καὶ οἱ Ρῶσοι, διὰ τὸ τὸ προσαρμόσουν ὅμως ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας τῆς βορείας πατρίδος των. Οὕτως, ὁ παρατηρῶν π.χ. τὸ τέμπλον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Εὐαγγελισμοῦ Μόσχας⁸⁸, τοῦ ΙΣΤ' αἰ., βλέπει τοῦτο ἐφωδιασμένον ἤδη διὰ πολλῶν σειρῶν εἰκόνων — 6 σειρῶν —, αἵτινες ἐλάχιστον χῶρον ἀφήνουν πλέον διὰ ζώνας μὲ γλυπτὸν διάκοσμον. Κατὰ τὸν ΙΣΤ' ὄθεν αἰῶνα τὸ ἐκ τοῦ Βυζαντίου ἐλθὼν εἰς τὴν Ρωσσίαν ξυλόγλυπτον τέμπλον ἔχει πλήρως προσαρμοσθῆ εἰς τὰς τοπικὰς ροπὰς καὶ κατευθύνσεις τῆς τέχνης, ἔχει διαμορφωθῆ πλέον, θὰ ἐλέγομεν, εἰς γνήσιον («ρωσσικὸν») εἰκονοστάσιον. Ὡς τοιοῦτον θὰ ἐπανέλθῃ ἐν συνεχείᾳ ὀπίσω, εἰς τὴν παλαιὰν κοιτίδα του, ὅθεν εἶχεν ἐκινήσει ἀπλούστερον μὲν, ἀλλὰ πάντως κάλλιον προσαρμοζόμενον εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ ναοῦ, ὅτε ὑπετάσσετο ἀκόμη εἰς τὸ πατροπαράδοτον πνεῦμα τῆς συμμετρίας καὶ τῶν ἀναλογιῶν. Θὰ εἶναι τότε πλέον πολὺ ὑψηλόν, ἐγγίζον πολλακίς μὲ τὴν κορυφὴν τοῦ μεγάλου, κατὰ τὴν ἀπόληξίν του, σταυροῦ τὴν ὀροφὴν τοῦ ναοῦ, καὶ κατάφορτον ἐξ εἰκόνων. Ἀλλὰ ταῦτα ἀφοροῦν εἰς τὸ μεταβυζαντινὸν τέμπλον τῶν ΙΣΤ'-ΙΘ' αἰ. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ἐκείνη, καθ' ἣν τὰ εἰκονοστάσιά μας ὑφίστανται τὰς ἐπιδράσεις τῶν δυτικῶν ρευμάτων ἐν τῇ τέχνῃ, ὡς εἶναι ἡ Ἀναγέννησις, τὸ Μπαρόκ καὶ τὸ Ροκοκό. Ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἀσκηθεῖσα ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, ἥτοι μέσῳ περιοχῶν, εἰς ἃς εἶχον ἤδη εἰσδύσει ἐνωρίτερον πως τὰ ρεύματα αὐτά, μετέβαλε τὸ βυζαντινὸν τέμπλον εἰς ἓν μνημειῶδες, μοναδικόν, σύνολον, ὅπου ὁ φόρτος τῆς ἐπιχρύσου διακοσμῆσεώς του γίνεται πλέον, κατὰ τὸν Κ. Καλοκύρη⁸⁹, σκοπὸς διὰ τὴν τέχνην. Τότε τὸ τέμπλον ἐπιβάλλεται μᾶλλον διὰ τοῦ ὄγκου του ἢ διὰ τῆς ἱεραῆς συγκινήσεως, ἣν προξενεῖ εἰς τὸν πιστὸν ἢ προσέγγισίς του εἰς τὸ ἄβατον τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἐλέχθη ὅτι τὸ τέμπλον κατήντησε πλέον μεσότοιχος μεταξὺ Βήματος καὶ κυρίως ναοῦ.

Ἄς μὴ ἀρνηθῶμεν ὅμως καὶ τὴν προσφορὰν του. Ἐλησμόνησεν ἴσως τὴν παραδοσιακὴν ἑλληνικὴν συμμετρίαν καὶ ἐχώρισε τελικῶς τὰ ἀχώριστα, ἥτοι τμήματα τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, τὰ ὅποια ὡσαύτως διέστελλον ἀλλήλων τό τε παλαιοχριστιανικὸν καὶ τὸ βυζαντινὸν ἐν συνεχείᾳ τέμπλον. Ἀλλ' ἡ διάκρισις ἐκείνη ἦτο ἰδιότυπος, συνδέουσα μᾶλλον ἢ διαχωρίζουσα αὐτά. Ἀλλ' ἐν ταύτῃ ἐτόνισε καὶ πρόεβαλε ὅ,τι ἀκριβῶς διεχώρισε, ἥτοι τὸ ἄβατον καὶ ἄδυτον ἰ. Βῆμα. Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη προσφορὰ του.

87. V. Lasareff, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 135.

88. Φωτογραφίαν τοῦ τέμπλου βλέπε προχείρως ἐν A. G r a b a r, L' Art dy Moyen Age en Europe Orientale, Paris 1968, Suppl. Illustr. εἰκ. 14.

89. Κ. Κ α λ ο κ ὄ ρ η, "Αἶθρος, σ. 209.